

GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi

GISTU Journal of Islamic Studies

مجلة الدراسات الإسلامية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/gibtuislamad>

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2024 (Aralık/ December)

Baskılar Karşısında Tevhidî Duruş Sergileyen İmâm Buhârî Üzerine Psikososyotarihsel (PST) Bir Değerlendirme

A Psychosociohistory (PST) Evaluation on Imam Bukhari with his Tawhidi Stance in the Face of Oppressions

Cuma Karan

Doç. Dr., Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Gaziantep Türkiye

Assoc. Dr., Gaziantep Islamic Science and Technology University, Faculty of Islamic Sciences, Islamic History and Faculty of Fine Arts, Gaziantep Türkiye

cumakaran@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9917-7903>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 5 Haziran/ June 2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 4 Kasım/ November 2024

Yayın Tarihi/Date Published: 31 Aralık/ December 2024

Atıf / Citation: Cuma Karan, "Baskılar Karşısında Tevhidî Duruşuyla İmâm Buhârî Üzerine Psikososyotarihsel (PST) Bir Değerlendirme". GİBTÜ İslami Araştırmalar Dergisi, 5/2, (Aralık/ December, 2024), 1-15.

<https://doi.org/10,56477/gibtuislamad.1496420>.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Yayıncı / Published by: Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

Öz

Mâverâünnehir, İslam dünyasının önemli ilim merkezlerinden biri olarak pek çok âlim yetiştirmiştir, bunlar arasında İmâm Buhârî, hadis ilminde zirve isimlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. İmâm Buhârî, tevhidî duruşu ve bu duruşunun psikososyotarihsel arka planı ile dikkat çekmektedir. Kur'ân ve Hz. Peygamber'in pratiğini temel alarak, sahih hadisleri tespit etmek için titiz çalışmalar yapmıştır. İlk eseri olan *et-Târîhu'l-kebîr*, ravîlerin biyografilerini inceleyerek hadis ilminde sağlam bir temel atmıştır. İmâm Buhârî, Mu'tezile, Cehmiyye ve Havâric gibi akımlara karşı ehl-i sünnet inancını savunmuş, bu uğurda büyük baskılar ve mihnelere maruz kalmıştır. Fikri duruşundan ödün vermeyerek güçlü akımlara ve devlet baskısına karşı direnmiştir. Meslektaşlarının bile baskıları karşısında boyun eğmeyen Buhârî, bu süreçte şehirden şehire hicret etmek zorunda kalmış ve dönüş yolunda vefat etmiştir. Yaşadığı dönemde çalışmaları yeterince anlaşılmamış olsa da, vefatının ardından *Sahih* eseri, Kur'ân'dan sonra en güvenilir kaynak olarak kabul edilmiştir. İmâm Buhârî'nin sağlam inancı, ilmî titizliği ve baskılara karşı gösterdiği direnç, eserin sonraki dönemlerdeki değerini artırmıştır. Bu çalışma, Buhârî'nin tevhidî duruşunu ve bu duruşun psikososyotarihsel arka planını analiz etmektedir.

Anahtar kelimeler: İslâm Tarihi, İmâm Buhârî, Mâverâünnehir, Mihne, Psikososyotarih, Tevhidî Duruş.

Abstract

Transoxiana has been one of the major centers of knowledge in the Islamic world, nurturing many scholars, among whom Imam al-Bukhari stands out as a pinnacle figure in the science of hadith. Imam al-Bukhari is distinguished by his unwavering monotheistic stance and the psychosocial and historical context that underpins it. Grounding his efforts on the Qur'an and the practices of the Prophet Muhammad, he undertook meticulous work to identify authentic hadiths. His first work, *al-Tarikh al-Kabir*, established a solid foundation in the field of hadith by analyzing the biographies of narrators. Imam al-Bukhari defended the creed of Ahl al-Sunnah against movements such as the Mu'tazila, Jahmiyya, and Khawarij, enduring immense pressure and trials in the process. He resisted strong ideological currents and state coercion without compromising his intellectual integrity. Even under pressure from his peers, al-Bukhari stood firm, leading to his migration from one city to another, ultimately passing away during his return journey. Although his work was not fully appreciated during his lifetime, after his death, his *Sahih* collection was recognized as the most reliable source after the Qur'an. Imam al-Bukhari's steadfast faith, scholarly rigor, and resilience against adversities significantly enhanced the value of his work in subsequent generations. This study analyzes al-Bukhari's monotheistic stance and the psychosocial and historical context that shaped it.

Keywords: Islamic History, Imam Bukhari, Mihna, Psychosociohistory, Tawhidi Stance.

Giriş

İslâm ilim ve kültür tarihinde değerli zamanlar ve coğrafyalar vardır. Tirmizî, Buhârâ, Semerkand, Merv gibi tarih boyunca İslâm coğrafyasına ışık saçan merkezler, başta İmâm Buhârî olmak üzere yetiştirdiği diğer âlimlerle İslâm medeniyeti açısından kıyamete kadar değerinden söz ettireceklerdir. Bize düşen bu değerli şahıs ve merkezleri yeni nesillere aktarmaktır. İslâm kültür ve düşüncesi, Arap yarımadasında doğmuş ise de Mâverâünnehir coğrafyasının bereketli topraklarında yetişen âlimlerle disiplinle edilerek tasnif ve zapt altına alınmış ve günümüze kadar gelmiştir. Dolayısıyla Arap yarımadası Kur'ân'ın inzaline merkez olmuş ise Mâverâünnehir bölgesi Kur'ân'ın anlaşılmasına ve yayılmasına ciddi katkılar sağlamıştır. Hz. Peygamber'in Mekke ve Medine'de konuştuğu sözler buranın bereketli merkezlerini nurlandıran âlimler tarafından şerh ve yorumlarla İslâm dünyasının inşasının hizmetine sunulmuştur. Bu anlamda Mekke-Medine ne kadar kutsalsa, Tirmizî, Buhârâ, Semerkand, Merv Fergana, Harizm gibi Mâverâünnehir bölgesinin şehirleri de o kadar değerli ve tarihî misyonuyla saygındır.

Muâviye döneminin komutanlarından Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/686) ile İslâm hâkimiyetine giren Mâverâünnehir bölgesi daha sonra Kuteybe b. Müslim (86/705) zamanında askeri ve siyasi açıdan önemli bir bölge oldu. İçinde barındırdığı potansiyel itibarıyla kısa süre sonra bölge, İslâm kültür ve ilim merkezi konumuna geldi. Sâmânîler döneminde (819-1005) de burası gittikçe değerlenen nadir coğrafyalardan biri oldu. Hatta Mâverâünnehir'in bünyesinde barındırdığı Buhârâ ve Semerkand "İslâm Kubbesi"¹ olarak da adlandırılmıştır.

Bu çalışmamızda Kur'ân'dan sonra ikinci kaynağımız olan Hadis ilmi açısından Kütüb-i Sitte'nin² de en önemli ismi olan İmâm Buhârî'nin çalışmaları, yaşadığı dönemdeki mücadelesi ve buna karşın karşılaştığı zorluklarla beraber tevhidî duruşu uğruna maruz kaldığı baskı, sorgu ve işkence anlamına gelen mihnelere³ ile o dönemin sosyal, siyasal ve fikrî atmosferin üzerinden psikososyal tarih açısından bir değerlendirme yapacağız.

1. İmâm Buhârî

Buhârî nisbesiyle meşhur olan; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, 13 Şevval 194 (20 Temmuz 810) cuma günü Buhârâ'da doğdu. Doğduğu yere nispetle "İmâm Buhârî" olarak tanındı ve bu şekil ile anıldı. Sadece hadis konusunda değil, İslâm'ın diğer disiplinleri olan; Tarih, Kelam, Fıkıh, Tefsir gibi alanlarda

¹ Osman Gazi Özgüvendi, "Maverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 2003), 28/177-180.

² Ehl-i Sünnet tarafından en sağlam Hadis kaynakları olarak kabul edilen 6 Kitap şunlardır: *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Sünen-i Nesai*, *Sünen-i Tirmizî*, *Sünen-i Ebu Davud*, *Sünen-i İbn Mace*. Geniş bilgi için bkz. M Yaşar Kandemir, "Kütüb-i Sitte", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 2003), 27/6-8.

³ <https://www.almaany.com/tr/dict/ar-tr/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AD%D9%86%D8%A9/?c=T%C3%BCm>

da söz sahibi, otorite olan bir insandı. Akyüz'ün de tespitiyle İmâm Buhârî, "rivayetleri mükemmel seçimiyle iyi bir hadisçi, tasnifinde ortaya koyduğu düşünceleriyle iyi bir kelimci, fıkıhçı⁴ ve ahlakçıdır. İnhisarcı bir anlayışla onu belirli bir kategoriye hapsedmek o zamanın bilimsel tasnifi açısından doğru olmadığı gibi görüşlerini ve eserini anlamak bakımından da ufuk daraltıcı olur."⁵ Onun kısacık ömründe ulaştığı tecrübe ve ilmi derinliği salt bir ezber veya eğitim ile sınırlandırmak yanlış olur. Onun hayatına psikososyotarih perspektifinden bakıldığında psikolojik, sosyolojik ve tarihi sürecin birleşiminden oluşan köklü tesirin varlığı dikkat çeker. Hiçbir başarının tesadüfi olmadığı bu dünyada İmâmı Buhârî'nin de başarısında bazı temel sebeplerin varlığı bu anlamda önemlidir. Zira ilim yolculuğunda gezdiği yerler, ders aldığı hocalar ve istifade ettiği ortamlar, onun psikolojisi üzerinde büyük bir özgüven oluşturdu. Genç yaşta iken Hac için Mekke'ye gelip burada kalması, sekiz defa Bağdat'a gidip bu arada Ahmed b. Hanbel ile görüşmesi, Basra'ya dört beş kez gidip oradaki âlimlerden istifade etmesi, daha sonra özellikle hadis tahsili amacıyla, Horasan, Belh, Şam, Hicaz, Kûfe, Şam, Basra, Medine, Merv, Mısır, Askalan, Hums, Rey, Herat ve Nişabur gibi âlimlerin merkezi olan bu yerleri gezmesi, bazı yerlere defalarca gidip gelmesi, hatta uzun süre kalması onun kişiliğinde ve sosyal yaşamında önemli bir etki bıraktı. Kendi ifadesine göre sadece kendilerinden hadis dinlediği şahıs sayısı 1080 kişidir.⁶

Buhârî, İslâm coğrafyasının en önemli merkezlerinden olan bu yerlerde ilim öğrenirken aynı zamanda oradaki siyasi, sosyal ve fikrî hareketlere, gelişmelere de bigâne kalmamıştır. Buhârî'yi farklı kılan bir başka etken ise yukardaki ismi geçen merkezlerde farklı fikir ve düşünce mensubu insanlardan istifade etmesidir. Tek bakışlı bir bilgi akışının aksine Buhârî'nin akli ve fikir havzası değişik düşüncelerle ona geniş ve derin bir analiz imkânı vermiştir. Aksi takdirde o da o dönemin herhangi bir âlimi gibi etrafında topladığı bir sosyal çevre ile müreffeh bir hayat yaşayabilir, adı sanı unutulmuş diğer âlimlerin sınıfına dâhil olabilirdi. Ancak o, kendi zamanından ziyade ümmet için uzun vadeli bir çalışmanın içine girerek Kur'ân'dan sonra ikinci derece değerli olan Hadis ve Sünnetin sağlam bir zemin üzerinde istikrar bulmasına ömrünü feda etmiştir. İşte İmâm Buhârî'nin ümmete miras olarak bıraktığı *Sahîh*'i bu çaba ve birikimin eseridir. ‘

Bu kadar geniş bir vizyona sahip olsa da İmâm Buhârî, Müslümanlar arasında genelde 16 senede⁷ tamamladığı *Sahîh*'i⁸ ile bilinir. Hâlbuki henüz yirmi yaşına basmadan ve kendi ifadesiyle, "Hz. Peygamber'in kabri başında mehtaplı gecelerde"

⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Cengiz, "Buhârî'nin (ö. 256/870) Fıkhi/Usûlî Kimliği Üzerine Bir Analiz: İcma ve Kıyas Özelinde" *Ulum*, 4/2, (2021), 335-362.

⁵ Ali Akyüz, "İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması" *I. İslâm Düşüncesi Sempozyumu* (26-27 Ekim, İstanbul 1996), 3-4.

⁶ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kâymâz ez-Zehebî(ö.748/1347), *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût ve dğr.), Müessesetü'r-risâle), I-XXIII, Beyrut: y.y., 1985), 12/395. Geniş bilgi için bkz. el-A'zami, "Buhârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 1992), 6/368-376

⁷ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, 12/405.

⁸ el-Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl (ö.256/870), *el-Câmi'u'l-Musnedu's-Şahîhu'l-Muhtasar* (nşr. Muhammed Zuheyr en-Nâsır), I-IX, (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001)

yazdığı *et-Târîhu'l-kebîr*⁹ onun ilk eserlerinden biridir.” Bu eser *Sahîh*'in temelini oluşturmuştur.

İslâm tarihinde Hadis alanında onu meşhur kılan *Sahîh*'inde toplamış olduğu sahîh hadislerdir. İlk dönemde değeri çok fark edilmese de çalışmasının değeri ilerleyen zaman diliminde ona şöhret olarak dönmüştür. Ona bu özelliğin kazandırılmasında; ilk çalışmasının “tarih” olmasının etkili olduğunu söylemek mümkündür. Zira 13.790 râvîyi¹⁰ içeren *et-Târîhu'l-kebîr* çalışması, hadis konusunda onu otorite yapmaya götürmüştür. Tarihle meşguliyeti ona olaylara ve kişilere bütüncül bakma, insanların yaşayışlarının yanı sıra onların fikir ve düşüncelerini de öğrenme fırsatı vermiştir. Dolayısıyla “Buhârî, önceleri *el-Câmiu's-Sahîh* ile değil *Tarih* ile tanınmıştır. Fakat zamanla *Sahîh*, *Tarih*'in önüne geçmiştir.”¹¹

İmâm Buhârî'nin *Tarih*'i öncelmesini, psikososyotarih açısından derin bir arka planda aramak lazım. Hatırlanacağı gibi ilk dönemlerde İslâmî ilimler arasında keskin bir ayırım yoktu. Hadis, tefsir, siyer gibi temel alanların râvîleri ortak, aynı âlimlerdi. Ancak daha sonra siyasi ve fikrî tarafsızlıklardan dolayı durum değişti. Kur'ân'dan sonra ikinci kaynak olan hadis/sünnet ile ilgili uydurma hareketlerinin başlamasıyla rivayetlerin alınmasında zorunlu bazı kriterlerin aranması kaçınılmaz oldu.¹² Bu durumun neticesi olsa gerek İmâm Buhârî ilk çalışmasına bu kriterlerin merkezini oluşturan râvîlerin tanıtımını içeren “*Tarih*” çalışmasıyla başlamış, bunu ilk sıraya koymuştur.

“Buhârî'nin *Sahîh*'inde *Kitâbü'l-fiten*'den¹³ sonra *Kitâbü'l-ahkâm*'i¹⁴ zikretmesinin hikmetini belki de psikososyal süreçte aramak gerekir. Zira fitnenin egemen olduğu bir dönemde hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin öncelikli görevi; nereden ve kimden gelirse gelsin fitneye sebep olmamak ve fitneye düşmemek için her türlü çabayı sarf etmektir. Dolayısıyla Buhârî *fitne* uyarısından sonra yönetici/idarci konumunda bulunanlara toplumun barış ve huzuru için *ahkâm* açısından yapmaları gerekli olan görevleri hatırlatmaktadır.”¹⁵ Zira herkes vazife ve sorumluluklarına tam riayet ettiği vakit birçok problemin önü doğal olarak kapanır. Böylece fitne ortamına da izin verilmemiş olur. Aynı şekilde Buhârî'nin tenkit ettiği Mu'tezile'ye karşı reaksiyon değil bir aksiyon başlatması da bu anlamda dikkat çekicidir. Bu konuda Akyüz şunları söyler:

⁹ el-Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl el-Buhârî (ö.256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr* (nşr. Hâşim en-Nedvî), I-VIII, (Lübnan: Dâru'l-Fikr, ts.)

¹⁰ Ali Yardım, “Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, (İzmir 1989), 185.

¹¹ Kâmil Çakın, “Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci”, *İslâmî Araştırmalar* 10/1-2-3, (1997), 108

¹² Mehmet Emin Çiftçi, *Hadis Usulünde Sahîh Hadis*, (İstanbul: Siyer yayınları, 2023), 89.

¹³ el-Buhârî, *es-Şahîh*, 9/46.

¹⁴ el-Buhârî, *es-Şahîh*, 9/61.

¹⁵ Akyüz, “İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması”, 15.

“Buhârî, naslardan hüküm çıkarırken ince ve esrarlı münasebetler kurmasındaki mahareti sebebiyle zaman zaman eleştirilmiş, bâb ve hadis arasında münasebetin bulunmadığı gerekçesiyle tenkit bile edilmiştir. Öyle görünüyor ki Buhârî, kısmen itikadî içerikli bir bölüm olan *’tisam*'da böyle bir konuyu gündeme getirmesi ve bâblarda değerlendirdiği rivayetlerin de muhtevası onun, "aklın ekseninde vahy" telakkisine karşı olduğunu, bu anlayışın yerini, "vahy ekseninde akla" terk etmesi gerektiğini savunarak Mu'tezile'nin prensiplerini tenkit etmekte ve bir yöntem belirlemektedir. Bu sebeple o, derlediği rivayetleri, içinde bulunduğu kültürel şartların gerektirdiği ölçüde itikadî, amelî, ahlâkî ve metodik tercihlerini sunduğu, eleştirilerini yönelttiği, başka müelliflerde olmayan ilklerin sahibi olarak çeşitli bölüm ve bâblar çerçevesinde te'lif etmek suretiyle bir reaksiyon değil bir aksiyon başlatmış ve bu aksiyon büyük çapta başarıya da ulaşmıştır ...”¹⁶ Böylece tepkisel bir çatışmacı yöntem yerine alternatif üreten bir metotla pozitif bir duruş sergilemiştir.

İmam Buhârî, hem çağdaşları hem de kendisinden sonraki hadisçiler arasında özellikle rical bilgisiyle şöhret kazanmıştır. Başlangıçta, Buhârî daha çok *Tarih* adlı eseriyle tanınmışken, zamanla ve belki de sosyo-tarihsel süreçlerin de etkisiyle, *Sahîh* adlı eseri öne çıkmış ve Buhârî'nin ünü bu eserle pekişmiştir. Ancak, Buhârî'nin bu şöhretine ulaşmasının gecikmesinin ardında birkaç önemli faktör bulunmaktadır. Bunlardan en dikkat çeken, onun kelâmî açıdan "Halku'l-Kur'ân" inancına eğilimli olduğu yönündeki dedikodulardır. Bu iddia, onun ilmi kişiliğini ve duruşunu sorgulayan bir algı yaratmış, Buhârî'nin hak ettiği saygıyı zamanında kazanmasına engel olmuştur. Ayrıca, Buhârî'nin Zühî ile yaşadığı tartışma ve bu tartışmanın ardından yayılan olumsuz propaganda da şöhretinin gecikmesine yol açan diğer faktörlerdir. Bu menfi propagandalar, Buhârî'ye karşı olumsuz bir kamuoyu oluşturmuş ve onun ilmî şahsiyetinin tam olarak takdir edilmesi sürecini ertelemiştir. Tüm bu zorluklara rağmen, İmam Buhârî, zamanla hem ilmi mirası hem de eserleriyle İslam dünyasında büyük bir otorite kazanmış ve hadis ilminde benzersiz bir yer edinmiştir.¹⁷

Başta İmam Buhârî olmak üzere Kütüb-i Sitte âlimleri, herhangi bir mezhebe intisap etmeksizin ilim faaliyetlerini sürdürmüş ve bu yaklaşım, onların eserlerinin tüm mezhepler tarafından benimsenmesine ve istifade edilmesine olanak tanımıştır. Bu âlimler, büyük bir dikkat ve titizlikle hadisleri derleyerek, bir kuyumcunun hassasiyetiyle ve adeta bir kaşıkla topladıkları bu ilmî mirası, ümmetin hizmetine sunmuşlardır. Mezhepler üstü bir anlayışla çalıştıkları için onların ortaya koyduğu bu zengin birikim, İslam dünyasında sadece belirli bir grubun değil, bütün ümmetin ortak malı haline gelmiş, İslam ilim geleneğinin temel taşlarından biri olarak kabul edilmiştir. Böylelikle, bu eserler mezhepler arasındaki farklılıkları aşan birer ilim hazinesi olarak ümmetin vahdetine ve ilim sahasında gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.

¹⁶ Akyüz, “İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması”, 174.

¹⁷ Çakın, “Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci”, 108.

Buhârî'nin düşünce dünyasını tam anlamıyla kavrayabilmek için, onun yaşadığı dönemin itikadî, siyasî ve sosyal koşullarını dikkate almak büyük bir önem taşımaktadır. Yaşadığı dönemde meydana gelen olaylar, bizzat şahit olduğu ya da doğrudan muhatap kaldığı durumlar, onun psikolojisi ve düşünsel yapısı üzerinde derin izler bırakmıştır. Her insan gibi Buhârî de içinde bulunduğu toplumun ve dönemin şartlarından etkilenmiş; bu şartlara karşı bir duruş sergilemiş ve bu duruşu ilmi mirasına yansıtmıştır. Bu bağlamda, Buhârî'nin yaşamını ve düşüncelerini değerlendirirken yalnızca tarihî olaylarla sınırlı kalmamak, aynı zamanda psikolojik ve sosyolojik unsurları da dikkate alarak çok yönlü bir analiz yapmak gerekmektedir. Bu tür bir yaklaşım, "psikososyotarih" gibi multidisipliner bir yöntemle, onun düşünce dünyasını daha kapsamlı ve derinlikli bir şekilde anlamayı mümkün kılacaktır. Dolayısıyla, Buhârî'nin hem bireysel hem de toplumsal bağlamda şekillenen düşünsel mirasını doğru yorumlayabilmek için, yaşadığı dönemin koşullarını ve bu koşulların onun üzerinde oluşturduğu etkileri çok boyutlu bir bakış açısıyla ele almak kaçınılmazdır.

2. Yaşadığı Dönemin Siyasi Atmosferi

İslâm düşünce tarihi boyunca, toplumun ve ilmin yönünü derinden etkileyen önemli kırılma dönemleri yaşanmıştır. Bu kırılma noktalarından biri de "mihne" dönemi olarak bilinen, Mu'tezile'nin devlet gücünü kullanarak kendi görüşlerine aykırı düşünen âlimlere karşı sert bir tutum sergilediği ve bu tutumun fiziki şiddete kadar vardığı süreçtir. Mu'tezile'nin bu zorlayıcı politikası, İslâm toplumunda fikrî özgürlüğün ve ilmi çeşitliliğin sınındığı bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu dönem, sadece fikir çatışmalarıyla değil, aynı zamanda bu çatışmaların sosyal ve siyasal boyutlarıyla da İslâm dünyasında derin izler bırakmıştır. Mihne döneminde yaşananlar, ilim ve düşünce dünyasında yeni dinamiklerin ortaya çıkmasına neden olmuş, aynı zamanda İslâm ilim geleneğinin köklerini sarsacak boyutlara ulaşmıştır.

İmam Buhârî'nin kişiliğinin şekillendiği ve ilim yolculuğunu sürdürdüğü bu dönem, İslâm tarihinin belki de en hareketli ve çalkantılı süreçlerinden biri olmuştur. İlk olarak Mu'tezile'nin mihne politikası etkisini gösterirken, bu durumun ardından hadis âlimlerinin kendi savunmacı karşı-mihne hareketleri ortaya çıkmıştır. Buhârî'nin yaşadığı bu dönemde, farklı fikir ve inanç hareketleri hızla yayılmış; birçok fikrî, itikadî ve amelî tartışma ile birlikte siyasî çatışmalar birbirine karışmıştır. İmam Buhârî'nin ilmi ve ahlaki duruşu, bu çalkantılı dönemin sosyal, siyasî ve itikadî yapıları içerisinde şekillenmiş; bu sayede onun eserleri ve mirası, sadece kendi dönemi için değil, İslâm dünyasının genelinde uzun süre etkisini sürdürecektir bir derinliğe ulaşmıştır.

Toplumda farklılıkların ifrat ve tefrit boyutuna vardığında, siyasilerin dönemde meseleye müdahil oldukları tarih boyunca görülmüştür. Bu aşırılığın baş gösterdiği dönemlerden biri de “mihne” olarak bilinen “Halku'l-Kur'ân”¹⁸ konusunda bazı âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesidir.¹⁹ Abbasi halifelerinden Me'mun, Mu'tasım ve Vasık²⁰ dönemlerini kapsayan yaklaşık kırk yıllık bir baskı dönemi olarak da bilinen “mihne” dönemi, dinin farklı yorumuna iktidarın taraf olmasının talihsiz bir örneğidir. Unutmayalım ki siyaset ne zaman devletin gücünü arkasına alarak herhangi bir din, mezhep veya düşüncenin lehine de olsa müdahil olması, ilerleyen dönemlerde o din, mezhep veya düşüncenin aleyhinde olmuş sonuçlanmıştır. Zira siyaset, bunları kendi menfaatleri doğrultusunda yamultmuş, onları istikametlerinden alıkoyduğu tarihi bir vakadır. Maalesef mihne döneminde İslâm tarihi, İslâm'ın hoşgörüsüne asla yakışmayan kara bir döneme tanıklık etti. Halku'l Kur'ân meselesi evvel emirde ilim çevrelerinin bir konusu iken Me'mun ile bu konu siyasetin ana konularında biri haline geldi. Devletin resmi mezhebi haline gelen Mu'tezile anlayışı birçok noktadan kendini hissettirdi. Hatta bazı insanlar bu mihne sebebiyle ölünceye kadar zindanlara mahkûm edildi.²¹

Özellikle Yahya b. Ma'ın (ö. 847), İbrahim ed-Devrakî (ö. 860) ve Ahmed b. Hanbel gibi dönemin saygın imâmları, “Halku'l-Kur'ân” görüşünü kabul etmeye zorlanmış ve bu dönemdeki ideolojik baskılara maruz kalmışlardır. İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan bu âlimler, sadece ilmi görüşleriyle değil, aynı zamanda devletin dayattığı zorlamalarla da karşı karşıya kalmışlardır. Bu baskılar, özellikle “Kur'an'ın mahlûk olduğu” fikrinin yayılmaya çalışıldığı dönemde daha da yoğunlaşmış, söz konusu âlimler, siyasi iktidarın etkisi altında kalmışlardır. İmam Buhârî'nin hocası olan Ahmed b. Hanbel ise, bu dönemin en belirgin örneklerinden biri olarak, siyasi otoritenin baskılarına direnen ve onları reddeden bir sembol haline gelmiştir. Ahmed b. Hanbel, yalnızca ilmî otoritesiyle değil, aynı zamanda bu ideolojik ve siyasi baskılara karşı gösterdiği direnişle de, dönemin saygın âlimlerinin sembol unutulmaz ismi olmuştur. Bu bağlamda, Ahmed b. Hanbel'in duruşu, sadece kendi döneminin değil, sonraki dönemlerin de ilmi ve siyasi ortamında önemli bir rol oynamıştır.²²

¹⁸ el-Muḥâsibî, Ebû 'Abdullâh el-Ḥârîş b. Esed (ö.243/858), *Fehmu'l-Kur'ân ve Me'ânih* (nşr. Ḥuseyn el-Kuvvetlî), Beyrut: Dâru'l-Kindî, 1398), 1/252, İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.276/890), *el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-Reddu 'alâ'l-Cehmiyye ve'l-Muşebbihe* (nşr. Ebû 'Omer 'Omer b. Maḥmûd), (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1412/1991), 1/38 vd. Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Halku'l-Kur'ân” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV. Yayınları, 1997), 15/371-375.; Nurullah Agitoğlu, “Halku'l-Kur'ân ve Rü'yetullah Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakkın'ın Buhârî'nin Bab Başlıklarına Yaklaşımı,” *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10, (2014/2). 99-123.

¹⁹ Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö.241/856), *el-Musned* (nşr.), I-VI, (Kahire: Mu'essesetu Kurtuba, ts), 2/364.

²⁰ Ahmed b. Hanbel, *eş-Şalât*, 28.

²¹ Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî (ö.463/1071), *Târîhu Bağdâd* (nşr. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf), I-XVI, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002), 15/419; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kâymâz ez-Zehabi (ö.748/1347), *el-'Uluvv li'l-'Aliyyi'l-Ğaffâr fi İdâhi Şahîhi'l-Aḥbâr ve Şakîmihâ* (nşr. Ebû Muhammed Eşref b. 'Abdılmağsûd), (Riyâd: Mektebetu Eđvâ'i's-Selef, 1416/1995), 172.

²² İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' (ö.230/845), *et-Ṭabaĳātu'l-Kubrâ - Mutemmimu't-Tâbi'in* (nşr. Ziyâd Muhammed Mansûr), (Medîne: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Ĥikem, 1408 H), 1/37.

Bütün bu ağır baskılara rağmen, Ahmed b. Hanbel, ilmi duruşundan ve inancından hiçbir şekilde taviz vermedi. Siyasi iktidarın ve ideolojik baskıların hedefi haline gelmesine rağmen, fikirlerinden ve prensiplerinden sapmadı, direnişiyle İslam dünyasında büyük bir saygı kazandı. İmam Buhârî, bu süreçteki olayları bizzat yaşamamış olsa da, Ahmed b. Hanbel'in çektiği sıkıntıları çok yakından takip etti. Hatta İmam Buhârî, Basra'da bulunduğu sırada, Velid et-Teyyalisi'den duyduğu bir sözle bu zorlu sürecin ne kadar büyük bir kahramanlıkla mücadeleye dönüştüğünü aktarmıştır. Velid et-Teyyalisi, Ahmed b. Hanbel'in maruz kaldığı işkenceleri anlatırken, "Eğer Ahmet b. Hanbel'in çektiklerini Beni İsrail'den biri çekseydi büyük bir kahraman olurdu" demiştir. Bu ifade, Ahmed b. Hanbel'in direnişinin büyüklüğünü ve İslam toplumundaki etkisini vurgulamakla birlikte, onun fikirlerinden sapmadan karşılaştığı zorlukları aşmak için gösterdiği cesareti de gözler önüne sermektedir. Bu olay, aynı zamanda İmam Buhârî'nin Ahmed b. Hanbel'in mücadeleye olan hayranlığını ve ona olan derin saygısını da gösteren önemli bir anekdotur.²³

İmam Buhârî'nin yaşadığı dönemdeki siyasi atmosfer, onun ilmî kariyerini ve toplumdaki yerini derinden etkilemiştir. Bu zorlayıcı koşullarla birlikte, Ahmed b. Hanbel ve diğer büyük âlimlerin düşünceleri ve kişilikleri, İmam Buhârî için hem bir model hem de bir örnek teşkil etmiştir. Ancak bu durumun, İmam Buhârî'nin kendi asrında veya en azından bir sonraki asırda geniş bir şöhret kazanmasını engellediği de söylenebilir. Çünkü Buhârî, dönemindeki bu büyük âlimlerin kurduğu köklü otoritelerle, özellikle Ahmed b. Hanbel ve İmam Malik b. Enes gibi isimlerin gölgesinde kalmış ve bu durum onun daha geniş bir tanınma sürecine girmesini zorlaştırmıştır. Her ne kadar İmam Buhârî, kendi ilmiyle büyük bir miras bırakmış olsa da, bu büyük âlimlerin kurduğu etkili otoriteler ve toplumdaki güçlü yerleri, onun hak ettiği tanınma ve şöhretin önünde bir süreliğine engel oluşturmuştur. Bu bağlamda, Buhârî'nin sahip olduğu ilmi derinlik ve katkılarının zamanında yeterince değer görmemiş olması, dönemin siyasi ve kültürel şartlarından kaynaklanan bir durum olarak değerlendirilebilir.²⁴

3. Sosyal ve Siyasal Baskılar

Abbasi halifesi Me'mun döneminde (813-833) "Mihne" etkili bir şekilde uygulanmıştır. Mihne döneminin ilk ve en tanınmış mağdurlarından biri, İmam Ahmed b. Hanbel olmuş ve onun bu zorlu süreçteki sabırlı ve kararlı duruşu, İslâm düşüncesinde önemli bir örnek teşkil etmiştir. İmam Buhârî'nin hocaları arasında Ahmed b. Hanbel gibi bir şahsiyetin yer alması, onun hem tevhidî duruşunda hem de kişiliğinde derin bir etki bırakmıştır. Ancak siyasî atmosfer, yalnızca Me'mun dönemiyle sınırlı kalmamış, sonraki yıllarda da etkisini sürdürerek Buhârî'nin yaşadığı dönemde de ilim adamlarını ve toplumu derinden etkilemiştir. Bu çalkantılı ortamda,

²³ İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. 'Abdullâh b. 'Abdi'l-Muhsin et-Turkî), I-XXI, (Kahire: Dâru Hicr, 1418/1997), 14/406.

²⁴ Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", 108.

İmam Buhârî de siyasî zulümden nasibini almış ve özellikle “Kur’ân lafzı itibarıyla mahlûktur” şeklindeki ifadesi nedeniyle büyük tepkilere maruz kalmıştır. Bu durum, onu doğup büyüdüğü şehir olan Buhârâ’dan ayrılmak zorunda bırakmış ve ömrünün geri kalanında da huzursuz bir hayat sürmesine neden olmuştur. İmam Buhârî’nin hayat hikâyesi, dönemin siyasî ve itikadî baskılarının ilim dünyasında nasıl derin yaralar açtığını ve âlimlerin bu zorlu koşullarda dahi hakikati savunma gayretinden vazgeçmediğini gösteren önemli bir örnek olarak dikkat çekmektedir.²⁵ Böylece İmâm Buhârî sadece yazdıklarıyla değil yaşadıklarıyla da çağdaşlarından ayrıldı. Düşüncesi uğruna öz yurdundan çıkarılmayı göze alarak, fikirleri ve duruşu uğruna bedel vermekten çekinmedi.

4. Fikrî Akımların Saldırıları ve İmâmı Buhârî’nin Tevhidî Duruşu

Maveraünnehir, sadece coğrafi açıdan zor bir bölge olmanın ötesinde, tarihsel olarak pek çok farklı düşüncenin, inancın ve fikrin kök saldıği bir bölge olarak önemli bir rol oynamıştır. Bu coğrafyada, her biri farklı düşünsel ve inançsal miraslardan beslenen birçok fikir akımı ortaya çıkmış ve birbirleriyle etkileşimde bulunmuştur. İmam Buhârî, işte bu zengin düşünsel çeşitliliğin ortasında, tüm bu akımların etkisiyle şekillenen bir dönemde, büyük bir gayretle ilim dünyasında iz bırakmış bir âlimdir. Hem kendi şahsiyetinde hem de talebelerinde, özellikle İmam Tirmizî gibi seçkin âlimlerde, bu farklılıkların zenginleştirici birer fırsata dönüşmesi için büyük çabalar sarf edilmiştir. Buhârî, sadece ünlü bir muhaddis olmakla kalmamış, aynı zamanda itikadî meselelerle de yakından ilgilenmiş ve Selef inancına aykırı görüşler ileri süren Cehmiyye, Mu’tezile, Havâric ve Şîa mezheplerini sert bir şekilde tenkit etmiştir. Bu tavrı, onun Ehl-i Sünnet inancının temellerinin güçlenmesine önemli bir katkı sağlamış ve bu süreçte o, Sünnî âlimlerin öncülerinden biri olarak kabul edilmiştir. Buhârî’nin ve onun gibi ilim adamlarının, Maveraünnehir gibi zengin kültürel ve dini çeşitliliğe sahip bir coğrafyada, doğru bilgiye dayalı bir inanç ve ilim yapısının oluşmasına katkıda bulunmaları, İslam dünyasında uzun süre etkisini sürdüren bir miras bırakmıştır.²⁶

Cehmiyye’ye reddiye yazdı.²⁷ Böylece yazdığı kitaplarla, yetiştirdiği öğrencilerle halkı bilinçlendirmeye çalıştı. İmâm Buhârî ve İmâm Tirmizî gibi muvahhit âlimler, yeri gelince bedel ödemekten de geri durmadılar. İmâm Buhârî’nin bu çabası, tevhidî duruşu samimi Müslümanları sevindirdiği kadar emellerine engel gören başka insanları da rahatsız etti. Özellikle de dönemin iktidarıyla yakın ilişki içinde olan ve ondan nemalanan dönemin bazı âlimleri de bu işin başında yer aldı.

²⁵ eş-Şeybânî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. el-Hasen (ö.189/805), *el-Asîl* (nşr. Muhammed Boynukalın), I-XII, Beyrut: Dâru İbn Hâzm, 2012), 100.

²⁶ Yavuz, “Buhârî (Akaid’e Dair Görüşleri), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul. TDV. Yayınları, 1992), 6/372.

²⁷ Ebî Şeybe, *el-Arş*, 276. Yazdığı kitap için bkz. el-Buhârî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm (ö.256/870), *Halku ‘Ef‘âli’-‘İbâd* (nşr. Fehd b. Suleymân), I-II, (Riyâd: Dâru Atlâsi’l-‘Hadrâ’, 2005)

Buhârî'nin, kitabında diğer âlimlerin aksine *Kitabu bedi'l-vahy*²⁸ bâbını ilk sıraya alması daha sonra da ikinci sıraya *Kitabu'l-iman*²⁹ konusunu alması tesadüf olmayıp, o dönemin fikir ve inanç ortamıyla doğrudan ilgili olmalıdır. Ayrıca bu durum aynı zamanda "Kendisinden ne önce ne de sonra mevcut olmayan böyle bir bölümle eserine başlayan Buhârî, vahiy merkezli bir düşünceyi ortaya koyma gayreti içinde olmuştur."³⁰ Dikkat edilirse "Buhârî'nin gezdiği ve ilim tahsili amacıyla bulunduğu bölgelere bakıldığında dönemin bütün farklı telakki ve düşünce ekollerini en üst düzeyde temsil eden kültür merkezleri olduğu görülmektedir. Bu sebeple Buhârî İslâm toplumunun iç dinamikleri/etkenleri sebebiyle ortaya çıkan, Kûfe merkezli *Şiîliği* ve *Hâricîliği*, Şam merkezli *Rafiziliği*, dış amillerin yani daha çok yabancı kültür temasının sonucu ortaya çıkan Basra merkezli *Mu'tezile* ve bu akımın nüvesini teşkil eden, *Cehmiyye*, *Kaderiyye*, *Cebriyye* ve *Mürchie* gibi fikrî akımları yakından tanıdı."

31

Böylece İmâm Buhârî, yaşadığı ve İslâm coğrafyasının etkisinde kaldığı yukarıda değindiğimiz birçok fikrî düşünce ile adeta tek başına mücadele etme çabasında olmuştur. Bu çabası ehl-i sünnetin iki itikadî ekolünden biri olan *Eş'arîliğin* de alt yapısını oluşturmuştur.³² Özellikle de siyasi otoriteyi arkasına alan bazı fikirlerin bütün tehdit ve baskılarına rağmen dik ve muvahhit duruşundan zerre kadar taviz vermemiştir. O dönemde her biri başlı başına bir ekol olan, bazılarının ise hem siyasette hem de halk nezdinde destek buldukları, Hâricîlik, Mürchie, Mu'tezile ve Şîa gibi birbirlerinden farklı bu tür bütün fikir akımlarına karşı mücadele etmiştir. Dolayısıyla "İmâm Buhârî, imanın söz ve amel olduğunu, artıp-eksileceğini ifade etmekte ve bu görüşünü âyet ve hadislerle delillendirmektedir. Böylece amelin imandan bir cüz olduğunu söylemekle Mürchie'yi reddederken, günahların mümin birini dinden çıkarıp ebediyyen cehenneme girdirmeyeceğini söyleyerek Hâricîleri, "el-menzile beynel-menzileteyn" olamayacağını ifadeyle Mu'tezile'yi reddetmektedir. Ensâr'ı sevmeyi amelden ve imandan bir cüz olarak kabul etmek suretiyle hem Mürchie'yi hem Hâricîyye'yi hem de Şîa'yı reddeder. Ganimetlerden humus'un ödenmesinin dinden olması görüşüyle hem iman-amel irtibatını reddeden Mürchie'ye hem de kanaatlerinin bütünlüğü içinde bakıldığında siyasi otoriteye başkaldırma temayülü sergileyen Hariciliğe eleştiri yöneltmiştir."³³

İmâm Buhârî dik duruşunu sadece fikrî platformda göstermedi. İlmin vakarına yakışacak şekilde âlim ve ilmin haysiyetini de aynı şekilde korumaktan geri kalmadı. Horasan Valisi Hâlid b. Ahmed ez-Zühî bir adamını göndererek İmâm Buhârî'ye;

²⁸ el-Buhârî, *es-Şahîh*, 1/6.

²⁹ "İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir." hadisiyle başlamıştır. Bkz. el-Buhârî, *es-Şahîh*, 1/10.

³⁰ Akyüz, İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", 165.

³¹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, cev. İzzet Akyol vd. (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 1/214. Geniş bilgi için bkz. Akyüz, 163.

³² el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. İsmail el-Eş'arî (ö.324/936), *Risâle ilâ Ehli's-Şîğar bi'Bâbi'l-Ebvâb* (nşr. 'Abdullâh Şâkir Muhammed el-Cenîdî), (Medine: 'Imâdetu'l-Bahşi'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1413/1993), 14.

³³ Akyüz, İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", 166.

“kitaplarını getir, bize oku”, demesi üzerine İmâm, dik bir duruş sergileyerek valiye: “İlmin izzeti, haysiyeti vardır. İlim, insanların ayaklarına götürülmez, ihtiyacı olan mescide gelir onu dinler. Beğenirse devam eder, değilse beni meneder. Böylece bana da mazeret olmuş olur.” diyerek emirin ayağına gelmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Buhâra’yı terk etmek zorunda kalan İmâm Buhârî, burayı da terk ederek Semerkand’a vardı. Oradaki bazı akrabalarının da yer aldığı Hartenk köyüne yerleşti. Abdulkuddus es-Semerkandî, İmâm Buhârî’nin Buhârâ’dan çıkarılması üzerine; “Allah’ım! Yeryüzü bunca genişliğine rağmen bana dar geldi, artık emanetini al” diyerek dua ettiğini nakleder. Hartenk köyünde 256/87 yılında 62 yaşında iken Ramazan Bayramı gecesinde; yatsı namazından kısa süre sonra vefat etti. Ramazan Bayramı’nın birinci günü öğle namazında aynı köyde defnedildi.³⁴

5. Maruz Kaldığı Mihne

O dönemin en tehlikeli düşüncelerinin başında siyasi konjonktürün topluma dayattığı “Kur’ân’ın mahlûk olduğu” konusu gelmekteydi. Başta İmâm Ahmed b. Hanbel olmak üzere birçok âlim bu baskıya maruz kaldı. İmâm Buhârî de bu baskıya maruz kalanların başındaydı. Dönemin siyasi konjonktürünün aksine-daha sonra da Eşari ve Maturidiler tarafından sistemleştirilen İmâm Buhârî’nin; “ağzımızdan çıkan sözler mahlûktur” düşüncesi, özellikle de dönemin meslektaşları tarafından biliniyordu. Bu sefer meslektaşları olan bazı muhaddislerin karşıt mihnelerine maruz kaldı. İmâm Buhârî’ye insanlar teveccüh edince muhaddis olan Muhammed b. Yahyâ, Buhârî’nin itibarının kırmanın yollarını aradı. “ilmi enaniyet” burada da devreye girdi İtibarını kırmak amacıyla ona birini göndererek bu düşüncesinin halk tarafından da bilinmesi için bu konudaki düşüncesini sordurdu. Buhârî de bu gelen kişiye “Oysa sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı.”³⁵ âyetini de delil getirerek; “Ağzımızdan çıkan kelimeler de mahlûktur” demesi üzerine adam meclisi terk ederek Buhârî’yi protesto edip gitti. Bunu planlayan Muhammed b. Yahya’ya haber ulaşınca İmâm Buhârî’yi hedef alıp kamuoyunda onu tecrit etmek amacıyla içindeki kını dışa vurdu. Hedef aldığı İmâm Buhârî’ye yönelik olarak; “kim ki *ağzımdan çıkan kelimeler mahlûktur* derse o bid’atçıdır ve onunla konuşulmaz, oturulmaz, onunla oturup kalkanlar da onun yanına gidenler de bid’atçılıkla itham edilir. Zira onun meclisine de ancak onun gibi ehl-i bid’atçı olanlar gider.”³⁶ diyerek İmâm Buhârî’yi hem devlet nezdinde hem de halk nezdinde hedef tahtasına oturttu. Muhaddis olan meslektaşları tarafından bu yargısız infaz karşısında İmâm Buhârî, ders verdiği Neysâbûr’ı terk ederek Buhârâ’ya gitmek zorunda kaldı.

İmam Buhârî’ye uygulanan baskı, sadece meslektaşları olan hadisçilerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda dönemin siyasi otoriteleri tarafından da büyük bir tehdit olarak görülmüştür. Bu baskılardan biri, Neysâbur’dan ayrılmasının temel sebeple-

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Sıbt İbnul-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu (ö.654/1256), *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân* (nşr. Muhammed Berekat vdğr.), I-XXIII, (Dimeşk: y.y., 1434/2013), 15/379.

³⁵ Saffât, 37/96.

³⁶ Sıbt İbnul-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 15/378.

rinden biri olmuştur. İmam Buhârî'nin "ağzımızdan çıkan lafızlar mahlûktur" şeklindeki görüşü, Neysâbur'da geniş bir yankı uyandırmış ve bu fikir, dönemin valisi olan Hâlid b. Ahmed ez-Zühî tarafından büyük bir tepki oluşturmuştur. Vali, Buhârî'nin bu görüşünü kabul edilemez bularak, "Böyle muhaddis mi olur?" diyerek onu öldürmek ve ortadan kaldırmak istemiştir. Buhârî'nin ölüm listesine alınması, onun sadece ilmi değil, aynı zamanda siyasi bir tehdit olarak da görülmesine yol açmıştır. Ancak, bu durumu duyan İmam Buhârî, son anda şehirden kaçarak, ölümden kıl payı kurtulmuştur. Bu olay, İmam Buhârî'nin yaşadığı dönemdeki hem ilmî hem de siyasî baskıların ne denli yoğun olduğunu ve onun bu zorlu koşullar altında bile hakikat arayışını sürdürmeye devam ettiğini gösteren önemli bir örnek teşkil etmektedir.³⁷

Sonuç

Mâverâünnehir'in bereketli ilim coğrafyasında başta İmâm Buhârî ve onun arkasından gelen birçok âlim yetişti. Bu âlimlerin arkada bıraktığı eserlerin her biri İslâm ilim tarihinde birer köşe taşı mesabesinde oldular. Bu çalışmamızda vardığımız sonuçları maddeler halinde şöyle sıralamak mümkündür:

1- İmam Buhârî'nin, İslam coğrafyasının farklı merkezlerinde bulunması ve oradaki âlimlerden istifade etmesi, ona geniş bir bakış açısı kazandırmıştır. Buhârî, yalnızca hadisleri nakleden bir âlim olmamış, aynı zamanda bu hadisleri derinlemesine yorumlayan ve anlayışını ilmî temellere dayandıran bir şahsiyet olmuştur. Onun ilmi yaklaşımı, sadece metinlerin doğru bir şekilde aktarılmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda metinlerin anlamını ortaya koyma ve doğru bir şekilde yorumlama çabasıyla da dikkat çekmiştir. Buhârî'nin, farklı coğrafyalarda eğitim alması ve farklı âlimlerle etkileşimde bulunması, ona sadece hadis ilminde değil, aynı zamanda diğer ilimlerde de derinlemesine bir anlayış kazandırmıştır. Bu çok yönlü bakış açısı, onun hadisleri toplarken uyguladığı titiz metodolojide ve eserlerinin değerinde kendini göstermektedir. Bu sayede İmam Buhârî, sadece bir nakilci değil, aynı zamanda ilmi alandaki en önemli mütefekkirlerden biri olarak kabul edilmiştir.

2- İmam Buhârî, ilim amacıyla gezdiği ve bulunduğu ilim merkezlerinden, farklı hocalardan istifade etmekle kalmamış, aynı zamanda değişik düşünce ve fikir hareketleriyle de tanışmış ve bunlara karşı kendini yetiştirme imkânı bulmuştur. Bu geniş entelektüel yolculuk, onun ilmi perspektifini derinleştirmenin yanı sıra, sosyal ve siyasi bakış açılarını da şekillendirmiştir. Psikososyotarih açısından bakıldığında, Buhârî'nin bu süreçleri, onun kişisel sosyal ve siyasi duruşunu belirleyen önemli etkenler olmuştur. İslam dünyasının farklı köy ve şehirlerinde karşılaştığı çeşitli sosyal yapılar ve siyasi ortamlar, onun düşünsel dünyasında önemli izler bırakmış ve bu etkiler, onun ilmi çalışmalarına ve yazdığı eserlere de yansımıştır. Buhârî, karşı-

³⁷ Sıbt İbnul-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 15/379.

laştığı bu fikrinsel çeşitliliği yalnızca öğrenme ve ilmi gelişim olarak değil, aynı zamanda kendi sosyal ve politik duruşunu geliştirme fırsatı olarak görmüş ve bu süreç, onun hayatta ve ilmî kariyerinde güçlü bir kişilik oluşturmaya katkı sağlamıştır.

3- İmam Buhârî, yaşadığı dönemdeki farklı fikir hareketlerinin ve toplumda var olan kargaşanın etkisiyle, fitneye karşı daha dikkatli bir yaklaşım sergilemeye başlamıştır. Bu toplumsal karışıklıklar, onun ilmi duruşunu ve özellikle hadis toplama sürecini derinden etkilemiştir. Buhârî, fitnenin yayılmasının önüne geçebilmek ve doğru bilgiye dayalı bir toplum inşa etmek amacıyla, Sahîh’inde fitne konusu üzerine müstakil bir bab (bölüm) açmıştır. Bu bölüm, sadece bir ilmî çaba olmanın ötesinde, İmam Buhârî’nin toplumun moral ve sosyal yapısını düzenlemeye yönelik bir adım olarak da görülebilir. Bu tasnif, onun fitneye karşı duyduğu hassasiyeti ve doğru bilginin yayılmasındaki sorumluluğunu gözler önüne sererken, aynı zamanda toplumun huzuru ve birlikteliği için ilmi bir rehberlik sunduğunu da ortaya koymaktadır.

4- Toplumdaki cari olan kargaşadan mülhem fitnenin arka planında Hz. Peygamber adına söz ve eylemlerin uydurulduğunu görmesine karşın öncelikle işe buradan başlamış ve hadiste râvî ve onun güvenilirliğini incelemiştir. Bu amaçla 22 yaşında iken 13000’den fazla râvînin ele alındığı *Tarihu’l Kebîr’ini* yazmıştır.

5- İmam Buhârî, her türlü düşünceye karşı gösterdiği hoşgörü ve siyasi baskılara rağmen, tevhidî duruşundan asla taviz vermemiştir. Yaşadığı dönemdeki ideolojik çatışmalar, mezhep farklılıkları ve siyasi baskılara rağmen, her zaman doğruyu ve gerçeği savunmuş, İslam inancının özünden sapmamaya özen göstermiştir. Buhârî’nin bu kararlı duruşu, onun ilmî çalışmalarında ve hadis toplama sürecinde de kendini göstermiştir. O, her türlü dış etkiden bağımsız olarak, yalnızca muvahhid bir duruşla ilmî çalışmalarını sürdürmüştür.

6- Sırtını dönemin iktidarına dayandıran meslektaşlarının iftira ve karalama kampanyalarına boyun eğmeyerek hicreti tercih etmiştir. Neticede bir hicret yolculuğu esnasında memleketine varamadan vefat etmiştir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö.241/856), *el-Musned* (nşr.), I-VI, Kahire: Mu’essesetu Kurtuba, ts.
- Agitoğlu, Nurullah “Halku’l-Kur’ân ve Rü’yetullah Konuları Bağlamında İbnü’l-Mülakkın’ın Buhârî’nin Bab Başlık-larına Yaklaşımı,” *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10, (2014/2). 99-123.
- Akoğlu, Muharrem, “Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me’mun Dönemi Abbasoğulları Yönetiminde Alioğulları Politikası”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, (2011/1), 55-74.
- Akyüz, Ali, “İmâm Buhârî’nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 11, (2003), 161-176.
- Cengiz, Mehmet “Buhârî’nin (ö. 256/870) Fikhî/Usûlî Kimliği Üzerine Bir Analiz: İcma ve Kıyas Özelinde” *Ulum*, 4/2, (2021), 335-362.
- Çakın, Kâmil, “Buhârî’nin Otoritesini Kazanma Süreci”, *İslâmî Araştırmalar* 10/1-2-3, (1997), 100-109.
- Çiftçi, Mehmet Emin. *Hadis Usulünde Sahîh Hadis*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2023.

- el-Buĥârî, Ebû ‘Abdullâh Muĥammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm (ö.256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr* (nşr. Hâşim en-Nedvî), I-VIII, Lübnan: Dâru'l-Fikr, ts.
- el-Buĥârî, Ebû ‘Abdullâh Muĥammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm (ö.256/870), *Ĥalku 'Ef'âli'l-İbâd* (nşr. Fehd b. Suleymân), I-II, Riyad: Dâru Atlasi'l-Ĥadrâ', 2005.
- el-Eş‘arî, Ebû'l-Ĥasen ‘Alî b. İsmail el-Eş‘arî (ö.324/936), *Risâle ilâ Ehli's-Şîğar bi'Bâbi'l-Ebvâb* (nşr. ‘Abdullâh Şâkir Muĥammed el-Cenîdî), Medine: ‘Imâdetu'l-Baĥşî'l-‘İlmî bi'l-Câmi‘ati'l-İslâmiyye, 1413/1993.
- el-Muĥâsibî, Ebû ‘Abdullâh el-Ĥariş b. Esed (ö.243/858), *Fehmu'l-Ĥur‘ân ve Me‘ânih* (nşr. Ĥuseyn el-Ĥuvvetlî), Beyrut: Dâru'l-Kindî, 1398.
- eş-Şeybânî, Ebû ‘Abdullâh Muĥammed b. el-Ĥasen (ö.189/805), *el-Asl* (nşr. Muĥammed Boynukalın), I-XII, Beyrut: Dâru İbn Ĥazm, 2012.
- eż-Żehebî, Şemsüddîn Ebû ‘Abdullâh Muĥammed b. Aĥmed b. ‘Osmân b. Kâymâz (ö.748/1347), *el-Uluvv li'l-'Aliyyi'l-Ĥaffâr fi İdâhi Şaĥîhi'l-Aĥbâr ve Saĥîmihâ* (nşr. Ebû Muĥammed Eşref b. ‘Abdilmakşûd), Riyâd: Mektebetu Edvâ'i's-Selef, 1416/1995.
- eż-Żehebî, Şemsüddîn Ebû ‘Abdullâh Muĥammed b. Aĥmed b. ‘Osmân b. Kâymâz *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût ve dğr.), Müessesetü'r-risâle), I-XXIII, Beyrut: y.y., 1985.
- Ĥaĥîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aĥmed b. ‘Alî (ö.463/1071), *Târîhu Bağdâd* (nşr. Beşâr ‘Avvâd Ma‘rûf), I-XVI, Beyrut: Dâru'l-Ĥarbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Hodgson, Marshall Goodwin Simms, *İslâm'ın Serüveni*, cev. İzzet Akyol vd. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ’ İsmâîl b. ‘Omer b. Keşîr ed-Dimeşķî (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (nşr. ‘Abdullâh b. ‘Abdi'l-Muĥsin et-Turķî), I-XXI, Kahire: Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Ĥuteybe, Ebû Muĥammed ‘Abdullâh b. Muslim b. Ĥuteybe ed-Dineverî (ö.276/890), *el-İĥtilâf fi'l-Lafz ve'r-Reddu ‘alâ'l-Cehmiyye ve'l-Muşebbihe* (nşr. Ebû ‘Omer ‘Omer b. Maĥmûd), Riyâd: Dâru'r-Râye, 1412/1991.
- İbn Sa‘d, Ebû ‘Abdullâh Muĥammed b. Sa‘d b. Menî‘ (ö.230/845), *et-Tabaĥâtu'l-Kubrâ -Mutemmi-mu't-Tâbi‘în* (nşr. Ziyâd Muĥammed Mansûr), Medîne: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Ĥikem, 1408H.
- Kandemir, M Yaşar, “Kütübi Sitte”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/6-8. İstanbul: TDV. Yayınları, 2003.
- Muĥammed b. ‘Osmân b. Ebî Şeybe, Ebû Ca‘fer Muĥammed b. ‘Osmân el-Kûfî (ö.297/910), *el-'Arş vemâ Ruvîye fih* (nşr. Muĥammed b. Ĥalîfe b. ‘Alî et-Temîmî), Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1418/1998.
- Özğüvendi, Osman Gazi, “Maveraünnehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/177-180. İstanbul: TDV. Yayınları, 2003.
- Sıbt İbnul-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoĝlu (ö.654/1256), *Mir'âtu'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân* (nşr. Muĥammed Berekât vdğr.), I-XXIII, Dimeşķ: y.y., 1434/2013.
- Yardım, Ali, “Buhârî ve et-Târîhu'l-kebîr'i”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, (İzmir 1989), 181-193.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Buhârî” (Akaid'e Dair Görüşleri), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/372-374. İstanbul: TDV. Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Halku'l-Kur‘ân” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul. TDV. Yayınları, 1997), 15/371-375.
- <https://www.almany.com/tr/dict/arttr/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AD%D9%86%D8%A9/?c=T%C3%BCm>